УДК 342.5(438) DOI 10.52928/2070-1632-2024-69-4-75-78

ІДЭАЛОГІЯ САРМАТЫЗМУ І ЯЕ АДЛЮСТРАВАННЕ Ў ДЗЯРЖАЎНЫМ ЛАДЗЕ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ

А.В. ВАЛЕЎКА
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт імя Еўфрасінні Полацкай)
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4258-8095

У артыкуле разгледжаны асаблівасці дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай; даследавана сутнасць ідэалогіі сарматызму і прычыны яе распаўсюджання сярод шляхецкага саслоў'я; высветлена ступень уплыву асноўных палажэнняў ідэалогіі сарматызму на дзяржаўны лад Рэчы Паспалітай; зроблены высновы аб значэнні ідэалогіі сарматызму для «шляхецкай дэмакратыі Рэчы Паспалітай».

Ключавыя словы: *Рэч Паспалітая, Вялікае Княства Літоўскае, ідэалогія сарматызму, шляхецкія вольнасці.*

Уводзіны На працягу XVI – XVIII стст. адбываецца ўзмацненне працэсаў саслоўнай дыферэнцыяцыі грамадства Рэчы Паспалітай, закранаючы, у тым ліку, і ВКЛ. У выніку, асаблівае ўзвышэнне ў грамадскім і палітычным жыцці атрымлівае шляхта. Менавіта дасягненне ёю ўсёй паўнаты дзяржаўнай улады з'явілася галоўным фактарам асаблівасцей дзяржаўна-палітычнага ладу Рэчы Паспалітай. Існаванне паняцця выключнасці адносна правоў і свабод шляхецкага саслоў'я прывялі да з'яўлення ў навуковым асяроддзі падыходу, згодна з якім прывілеяванае саслоў'е Рэчы Паспалітай мае назву «шляхецкая нацыя» [1, с. 77].

З другой паловы XVI ст. у Рэчы Паспалітай паміж шляхтай і кожным новым каралём перад яго элекцыяй заключалася спецыяльная дамова – так званая *pacta conventa*, якая вызначала канкрэтныя абавязкі новаабранага манарха і была своеасаблівым індывідуальным кантрактам. Разам з першым дакументам такога роду былі складзены і так званыя «Генрыхавы артыкулы» (назва ад імя першага элекцыйнага караля Генрыха Валуа), у якіх выкладаліся асноўныя прынцыпы шляхецкай дзяржаўнасці. Яны абавязалі караля і вялікага князя прызнаваць вольную элекцыю манарха, забяспечваць рэлігійны мір, не вырашаць пытанняў вайны і міру без згоды сената і сойма, не праводзіць выбараў спадкаемцы пры сваім жыцці, склікаць ардынарны (звычайны) сойм кожныя два гады, а таксама прадугледжвалася магчымасць правядзення надзвычайных з'ездаў шляхты. Калі шляхта лічыла, што яе правы парушаюцца, то магла адмовіцца ад падпарадкавання каралю.

Асноўная частка Адным з найважнейшых складнікаў шляхецкай рэспубліканскай традыцыі была распаўсюджаная сярод шляхты ідэалогія сарматызму. Менавіта гэты комплекс ідэй выкарыстоўваўся з мэтай акрэсліць асаблівае месца шляхты ў грамадскай і дзяржаўнай сістэмах, а таксама апраўдваў тыя сродкі, якімі пануючае саслоў'е бараніла свае ўласныя інтарэсы. Ідэалогія сарматызму ў Рэчы Паспалітай грунтавалася на некалькіх крыніцах. Па-першае, назва «Сарматыя» адносна Усходнееўрапейкіх зямель ужывалася з часоў Старажытнай Грэцыі і выкарыстоўвалася таксама ў Сярэднявеччы. У заходнееўрапейскім уяўленні доўгі час з сарматамі атаясамліваліся некаторыя славянскія народы. У сваім класічным сэнсе паняцце «сарматызм» сфарміравалася ў апошняй чвэрці XVI ст. [10, с. 552] Яно набыло саслоўную афарбоўку і стала ўжывацца для абазначэння стылю жыцця і спосабу мыслення шляхты Рэчы Паспалітай, укаранілася ў свядомасці шляхецкага грамадства як увасабленне пачуцця яго саслоўнай і грамадскай выключнасці [6, с. 6]. Гэта паняцце, звязанае з уяўленнем аб шляхецкай дэмакратыі як найболыш дасканалым палітычным ладзе, замацавалася ва ўрачыстай і паўсядзённай лексіцы. У палітычных творах тэрмін «сармат» выкарыстоўваўся нароўні з назвамі «паляк» альбо «літвін» [4, с. 8].

Згодна з пануючымі поглядамі, нашчадкамі сармацкіх народаў лічылася шляхта, як польская, так і «літоўская і руска» – гэта значыць, адзіны палітычны народ: шляхта Рэчы Паспалітай. Такім чынам з гэтага народу выключаліся мяшчане і, зразумела, сяляне. Характэрнае для сармацкай ментальнасці разуменне выключнасці шляхты выдатна адлюстроўвае выказванне аднаго з тагачасных аўтараў: «чалавек шляхецкага паходжання з прыроды і крыві сваёй узвышаецца над простымі людзьмі, таму што ён да дабрадзейнасці і розуму найбольш здольны» [3, с. 171]. Такая гіпербалізаваная павага да свайго стану (саслоўя) набывала часам амаль карыкатурныя формы.

Разам з тым трэба адзначыць, што ідэя сарматызму была прывабнай, у асноўным, для сярэдняй і часткі дробнай шляхты. Магнатэрыя, як найбольш адукаваная частка тагачаснага грамадства, не захаплялася сармацкім міфам, яе звычкі насілі больш касмапалітычны характар, хоць прадстаўнікі гэтага стану і ўдастойваліся громкіх прозвішчаў, напрыклад Юры Радзівіл зваўся «сармацкім Геркулесам» [4, с. 9]. Набілітэт ВКЛ меў таксама сваю легенду аб паходжанні ад старажытных знатных рымлян, якія на чале з Палемонам прыбылі на тэрыторыю Літвы [3, с. 173]. У той час, беларуска-украінская арыстакратыя атаясамлівала сябе з нашчадкамі Рурыкавічаў.

Ва ўяўленні грамадскай свядомасці іншыя славяне таксама належалі да сарматаў, але галоўнай сармацкай дзяржавай лічылася Рэч Паспалітая. Маскоўскую дзяржаву залічалі да Сарматыі ў залежнасці ад знешнепалітычнай кан'юнктуры. У час першага бескаралеўя прыхільнікі маскоўскай кандыдатуры на польскі трон падкрэслівалі магчымасць аб'яднання ў адзіную дзяржаву абедзвюх Сарматый (Еўрапейскай і Азіяцкай). Напрыклад, у пачатку XVII ст. міф пра сарматаў выкарыстоўваўся ў якасці ідэалагічнага падмурку для экспансіі на Усходнія землі, якія быццам бы належалі ў старажытнасці сарматам – продкам палякаў.

Увогуле знешнепалітычнае становішча Рэчы Паспалітай у пачатку XVII ст. (ваенныя канфлікты з некаталіцкімі краінамі: мусульманскай Турцыяй, пратэстанцкай Швецыяй, праваслаўнай Маскоўскай дзяржавай) спрыяла наданню сармацкай ідэалогіі элементаў місіянерства, уяўленню аб Рэчы Паспалітай як апоры каталіцтва. У выніку гэтага шматлікая шляхта Рэчы Паспалітай лічыла сябе Богам абраным народам, які здолеў, між іншым, стварыць дасканалую дзяржаўную сістэму, якая магла гарантаваць шляхецкія правы і вольнасці.

Інтэграцыйныя працэсы ў асяроддзі шляхты (асабліва сярэдняй), развіццю якіх спрыялі агульныя прывілеі шляхецкаму стану, удзел у адзіных формах палітычнага жыцця (ад соймікаў да вайсковых канфедэрацый), уніфікацыя школьнай сярэдняй адукацыі, здзейсненай з дапамогай каталіцкага Ордэну іезуітаў, прыводзілі да фарміравання адзінай ідэалогіі і, нават, стылю жыцця [6, с. 78]. Большая частка шляхты прытрымлівалася адных і тых жа рэлігійных перакананняў, вызнавала тыя ж палітычныя і грамадскія погляды, цытавала тых жа аўтараў, карысталася тымі ж цытатамі [3, с. 153]. З цягам часу склаўся ўзорны вобраз сапраўднага шляхціча-сармата: патрыёта сваёй Айчыны і свайго стану, добрага рыцара, які ўвасабляў традыцыі старажытных сарматаў, красамоўнага аратара на соймах і сойміках, які выступаў у абарону шляхецкіх вольнасцей, асобы, здольнай узняцца над уласнымі інтарэсамі дзеля агульнай карысці [6, с. 77]. У духу свайго часу, нават у паўсядзённым жыцці, шляхта, згодна з прынцыпамі ідэалогіі сарматызму, выказвалася напышліва і патэтычна, вельмі часта ўжываючы польскія словы разам з лацінскімі. Пазней вельмі іранічна пісаў пра гэта М. Сарбеўскі: «У іншых красамоўства знаходзіць сабе месца ў кніжках, у нас пануе на сходах, на сеймах... Празмернае, аднак, замілаванне і схільнасць да красамоўства прыводзіць іх... часта да амаль дзіцячай гаварлівасці. Пры калысцы і пры катафалку, пры стале і пры шлюбе – заўсёды выглашаюць прамовы... Дваране сваіх паноў, якія вяртаюцца з горада, вітаюць прамовамі, быццам тыя з Індыі прыбылі» [3, с. 156]. Палітычны ідэал сарматызму – дзяржаўны традыцыяналізм, кансерватызм («нічога новага»), непрыманне абсалютызму. Добры сармацкі манарх – гэта ўраджэнец Рэчы Паспалітай, якога ў першую чаргу цікавяць справы вайсковыя, а ўжо потым мастацтва і рэлігія, які апранаецца ў польскі строй, а не ў іншаземнае адзенне, і павінен дбаць аб захаванні шляхецкіх прывілеяў і вольнасцей. Ідэальныя рысы караля-сармата ўвасобіў Ян ІІІ Сабескі (1674–1696). Усхваленне даўніх правоў і звычаяў, перакананне ў сваёй культурнай, палітычнай і нацыянальнай выключнасці спрыялі фарміраванню ўяўлення аб нацыянальных рысах «сармацкага» характару – гасціннасці, шчырасці, годнасці, а галоўнае – любові да свабоды.

Між тым у дзяржаве меліся і крытыкі ідэй сарматызму. Напрыклад, пісьменнік Сымон Старавольскі, аўтар кнігі «Сармацкія помнікі», выдадзенай у Кракаве ў 1655 г., пісаў аб шляхецкай фанабэрыі наступнае: «... згадваюць старажытныя нашыя роды, быццам перад рымлянамі і нават самімі персамі над светам панавалі... тым больш зараз, калі нас бунт казацкі знішчыў і Масквіцін трымае за фалды» [3, с. 156].

Яшчэ адной адметнай рысай шляхецкага ладу Рэчы Паспалітай была роўнасць усіх прадстаўнікоў шляхты. Як адзначаў С. Кутшэба, гэта было абумоўлена адначасовым існаваннем напрацягу некаторага часу паняцця роду і новаўтворанага паняцця «шляхта» [5, с. 59]. Пасля прыняцця гербаў (што азначала прыняцце ў кола шляхты) радавыя сувязі толькі ўзмацніліся. Такім чынам, у склад шляхты ўваходзілі цэлыя роды, а не асабістыя людзі і іх блізкія родныя, шляхецкія правы і прывілеі атрымоўвалі эканамічна і грамадска слабыя людзі, адзінай апорай якіх была прыналежнасць да таго ці іншага роду. Шляхцічам нават не абавязкова было мець зямлю, каб атрымаць тытул.

У палітычна-прававым кампаненце ідэалогія сарматызму знаходзіла сваё ўвасабленне ў канцэпцыі «залатой шляхецкай вольнасці». Галоўнымі з гэтых вольнасцей лічыліся роўнасць усіх шляхцічаў перад законам, права на свабодную элекцыю караля, права кожнага шляхціча на свабоду голасу, права на пратэст, а таксама недатыкальнасць асобы шляхціча і яго маёнтку (з 1588 г. шляхецкія сядзібы былі абаронены ад усялякіх рэвізій) [2, с. 353]. Фармальна правы шляхты мелі абсалютны характар. Вольнасці маглі абмежаваць толькі пастановы сойма і соймікаў, аднак, улічваючы, што яны прымаліся той самай шляхтай, можна зрабіць выснову аб вельмі нізкай магчымасці прыняцця такіх актаў. У той час, як без згоды шляхецкіх паслоў кароль і вялікі князь не меў права ні накладаць падаткі, ні збіраць паспалітае рушанне ці пачынаць вайну, ні выдаваць якія-небудзь іншыя прававыя акты, што тычыліся б шляхты.

Яшчэ адной важнай характарыстыкай шляхетскай дэмакратыі, якая ўвасабляла палітыка-прававыя прынцыпы ідэалогіі сарматызму, з'яўлялася права на стварэнне канфедэрацый [8, с. 36]. На працягу XVII ст. канфедэрацыі збіраліся ў Рэчы Паспалітай дзясяткі разоў –альбо ў якасці бунту супраць манарха і дасягнення сваіх патрабаванняў, ці, наадварот, для яго падтрымкі. Канфедэрацыя магла існаваць у форме рокашу і з'яўлялася афіцыйнай формай узброенай барацьбы супраць дзяржаўнай улады. Дамагаючыся сваіх палітычных мэтаў, канфедэрацыі ўцягвалі ў дзяржаўнае жыццё шырокія колы шляхты і войска. А магнаты, апрача мноства служылай шляхты, мелі прыватныя вайсковыя адзінкі, часам, мацнейшыя за дзяржаўную армію. Напрыклад, слуцкі князь Геранім Фларыян Радзівіл (1715–1760) трымаў каля шасці тысяч рэгулярнага войска і такую ж колькасць казакоў ды стралкоў. У мэтах падрыхтоўкі афіцэрскіх кадраў для сваёй прыватнай арміі Радзівілы нават адкрылі ў Слуцку і Нясвіжы спецыяльныя кадэцкія карпусы, а гетманам Міхаілам Казімірам Радзівілам у Нясвіжы была заснавана ўласная вайсковая акадэмія. Наяўнасць такой сілы ў алігархаў фактычна вяла да дэцэнтралізацыі дзяржаўнай улады і небяспечнага ўкаранення палітычнай анархіі ў Рэчы Паспалітай [9, с. 304–305].

Тым не менш, тагачасная сістэма ўяўлялася шляхтай як самая дасканалая і кожная спроба нешта змяніць успрымалася як імкненне да дыктатуры. Самым вядомым ідэолагам канцэпцыі «залатой вольнасці» і ідэалогіі сарматызму ўвогуле стаў львоўскі кашталян Анджэй Максімільян Фрэдра (1620–1679), які ў 1660-х гг. выдаў

некалькі трактатаў, абараняючых існуючы лад [7, с. 133]. Напрыклад, абгрунтоўваючы перавагі традыцыйнага для Рэчы Паспалітай прынцыпу адзінагалоснага прыняцця пастановаў (*liberum veto*), ён пісаў, што ў адваротным выпадку, калі б рашэнні прымаліся большасцю галасоў, мноства горшых пераважыла б над меншасцю лепшых, і для краіны гэта прынесла б значна большыя шкоды [7, с. 134]. Між тым, нягледзячы на ўсе спробы абяліць існуючую сістэму, на практыцы ідэі сарматызму і шляхецкай вольнасці мелі самыя негатыўныя наступствы, непасрэдна ўплываючы на паслабленне дзяржавы, якое заканамерна скончылася падзеламі яе тэрыторыі.

На тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага склалася асаблівая сітуацыя. Справа ў тым, што магнаты там заўсёды мелі перавагу над астатняй шляхтай. У аслабленай войнамі дзяржаве першыя роды Літвы і Беларусі вялі зацятую барацьбу за гегемонію ў краіне. Кожны з іх быў супраць цэнтралізацыі і ўмацавання ўлады манарха, бо ўніфікацыя палітычнай сістэмы Княства паводле кароннага ўзору азначала б дэмакратызацыю парадкаў і страту магнатамі іх ранейшай улады. Багатыя магнацкія роды часта складалі апазіцыю каралеўскай уладзе. Звычайна кароль падтрымліваў адзін з родаў, які супрацьстаяў апазіцыйнаму. Напрыклад, Ян ІІ Казімір у супрацьстаянні ўплывам Радзівілаў абапіраўся спачатку на падтрымку Гасеўскіх, а потым Пацаў [9, с. 307]. Калі ж у дзяржаве найбольшы ўплыў атрымалі Пацы, наступны кароль Ян ІІІ Сабескі выставіў супраць іх Сапегаў. Нягледзячы на гэта, кожны вялікі магнацкі род, падтрыманы манархам, пасля атрымання ўлады сам станавіўся ў апазіцыю.

Заключэнне Такім чынам, распаўсюджанне ідэалогіі сарматызму вяло, з аднаго боку, да кансалідацыі шляхецкага саслоў’я, у значнай ступені павышаючы ўзровень яго палітычнай культур, з другога – злоўжыванне шляхтай сваімі правамі вяло да заняпаду дзяржавы і поўнага яе знікнення. Атрымаўшы са згоды манарха ўсемагчымыя прывілеі і пануючы стан па-над усім грамадствам, шляхта як саслоўе пачала перажываць апатыю і паступова выраджалася. Да агульнага ўнутранага бязладдзя дадаваўся падтрыманы ідэалогіяй сарматызму партыкулярызм, які паралізоўваў дзейнасць палітычных установаў Рэчы Паспалітай. У сукупнасці з іншымі фактарамі шырокае распаўсюджанне палітычна-прававых прынцыпаў ідэалогіі сарматызму прывяло Рэч Паспалітую ў стан непераадольнага крызісу, які, урэшце, скончыўся стратай суверэнітэту.

ЛІТАРАТУРА

1. Вішнеўскі А.Ф., Вішнеўская І.У. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: вучэб. дапам. – Мінск: Тэтра-Сістэмс, 2005. – 192 с.
2. Вольнасці шляхецкія // Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т. – Мінск: БелЭН імя П. Броўкі, 2005. – Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – С. 353.
3. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.). – Мінск: Экаперспектыва, 2007. – Т. 3: Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII – XVIII ст.) / Ю. Бохан і інш. – 2007. – 344 с.
4. Климуть Л.Я. Сармацкая ідэалогія на беларускіх землях Рэчы Паспалітай // Веснік БДУ. Сер. 3. – 2012. − № 2. – С. 7−11.
5. Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши / Пер. с польск. и вступ. ст. Н.В. Ястребов. – СПб.: Изд-во А.С. Суворина, 1907. – 231 с.
6. Лесинен М.В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой / РАН, Ин-т славяноведения. – М., 2002. – 178 с.
7. Мержва Я.А. Анджей Максимилиан Фредро о Liberum Veto // Вестник СПбГУ. Сер. 2. – 2015. – Вып. 1. – С. 132−138.
8. Пазднякоў В. Канфедэрацыя // Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т. – Мінск: БелЭН імя П. Броўкі, 2005. – Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – С. 36–37.
9. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2001. – 412 с.
10. Сарматызм // Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т. – Мінск: БелЭН імя П. Броўкі, 2005. – Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – С. 552–553.

Паступіў 04.11.2024

ИДЕОЛОГИЯ САРМАТИЗМА И ЕЁ ОТРАЖЕНИЕ В ГОСУДАРСТВЕННОМ УСТРОЙСТВЕ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

А.В. ВАЛЕВКО
(Полоцкий государственный университет имени Евфросинии Полоцкой)

В статье рассмотрены особенности государственного устройства Речи Посполитой; исследована сущность идеологии сарматиза и причины её распространения среди шляхетского сословия; выявлена степень влияния основных положений идеологии сарматизма на государственное устройство Речи Посполитой; сделан вывод о значении идеологии сарматизма для «шляхетской демократии Речи Посполитой».

Ключевые слова: *Речь Посполитая, Великое Княжество Литовское, идеология сарматизма, шляхетские вольности.*

THE IDEOLOGY OF SARMATISM AND ITS REFLECTION IN THE STATE ORDER OF THINGS OF THE COMMONWEALTH

A. VALEVKO
(Euphrosyne Polotskaya State University of Polotsk)

The article examines the peculiarities of the state system of the Commonwealth of Nations; the essence of the ideology of Sarmatism and the reasons for its spread among the nobility were investigated; the degree of influence of the main provisions of the ideology of Sarmatism on the state system of the Polish-Lithuanian Commonwealth is clarified; conclusions were made about the importance of the ideology of Sarmatism for the "noble democracy of the Polish-Lithuanian Commonwealth".

Keywords: *Commonwealth, Grand Duchy of Lithuania, ideology of Sarmatism, noble liberties.*